

УДК 75.03 (045) “17/19”

DOI 10.32461/2226-3209.2.2021.239989.

Цитування:

Бардік М. А. Київські митрополити в мистецькому процесі Києво-Печерської лаври кінця XVIII – початку XX століть. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2021. № 2. С. 128-132.

Bardik M. (2021). Kyiv Metropolitans were in the Artistic Process of the Kyiv-Pechersk Lavra at the End of the 18th – the Early 20th Centuries. *National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal*, 2, 128-132 [in Ukrainian].

Бардік Марина Афанасіївна,
кандидат мистецтвознавства,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу історії та археології
Національного заповідника
«Києво-Печерська лавра»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3092-8929>
mb30@i.ua

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ В МИСТЕЦЬКОМУ ПРОЦЕСІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Мета статті – розкрити механізм впливу київських митрополитів на процеси в монументальному живописі Києво-Печерської лаври. **Методологія** дослідження полягає в комплексному застосуванні історико-культурного та мистецтвознавчого аналізу, герменевтичного та біографічного методів. **Наукова новизна** роботи. На основі архівних матеріалів визначено конкретні засоби впливу київських митрополитів на розвиток і збереження сакрального живопису Києво-Печерської лаври в 1786–1917 рр. Цей вплив досліджено в теоретичній і практичній площині. Розкрито схему реалізації впливу митрополитів на процеси в монументальному малярстві: Духовний Собор (підготовчий етап) – митрополит (рішення) – начальник малярні (відповідальний за виконання) – художники (виконання). Доведено провідну роль митрополитів у формуванні програми розписів храмів, у збереженні лаврської художньої традиції. **Висновки.** У теоретичних працях, донесеннях у Святіший Синод митрополити наводили думки і факти, які увійшли в історію мистецтва Києво-Печерської лаври. Вони безпосередньо впливали на мистецький процес: контролювали і спрямовували процеси розвитку та збереження монументального живопису, фінансові та кадрові питання. Їхній вплив реалізовувався у візах і додаткових приписах (візи є інформаційною основою для датування живопису). Їхні розпорядження виконували начальники лаврської малярні (іконописної майстерні). Митрополити дбали про збереження лаврської художньої традиції, художніх особливостей живописних композицій. Спадкоємність в монументальному живописі забезпечували начальники малярні, які додержувалися принципу наслідування. Інтерпретація художньої традиції знаходила відображення у новому стінописі. Митрополити визначали програму розписів лаврських церков.

Ключові слова: сакральне мистецтво, монументальний живопис, сакральний живопис, Києво-Печерська лавра, митрополит, православ'я.

Bardik Maryna, PhD in Study of Art, Leading Researcher at the Scientific-Research Department of the History and Archaeology at the National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra”

Kyiv Metropolitans were in the Artistic Process of the Kyiv-Pechersk Lavra at the End of the 18th – the Early 20th Centuries

The purpose of the article is to discover the mechanism of Kyiv Metropolitans influence processes in the monumental painting of the Kyiv-Pechersk Lavra. The research **methodology** is based on complex using historical and cultural analysis, art study analysis, hermeneutical and biographical methods. **Scientific novelty.** Based on archival materials the author determines the specific means of Kyiv Metropolitans influence the evolution and preservation of the Kyiv-Pechersk Lavra's sacral painting in 1786–1917. This influence is investigated in the theoretical and practical aspects. The scheme of the Metropolitans influences the mural painting processes is revealed: the Spiritual Council (preparatory stage) – Metropolitan (decision) – the head of the painting workshop (responsible for fulfillment) – artists (fulfillment). The Metropolitans leading role in forming the painting programs of temples and preserving the Lavra's artistic tradition has been proved. **Conclusions.** In theoretical works, reports to the Holy Synod the Metropolitans gave thoughts and facts that entered the art history of the Kyiv-Pechersk Lavra. They directly influenced the artistic process: controlled and directed the processes of evolution and preservation of mural painting, financial and personnel issues. Their influence was implemented in visas and codicils (visas were an information basis for painting dating). Their orders were performed by the head of Lavra's painting workshop (icon-painting workshop). Metropolitans took care of preserving Lavra's artistic traditions and artistic features of painting compositions. Heads of the painting workshop ensured the continuity in mural paintings, they followed the imitation principle. The interpretation of the artistic tradition was reflected in new mural paintings. Metropolitans determined the painting programs of Lavra's churches.

Key words: sacral art, mural painting, sacral painting, Kyiv-Pechersk Lavra, Metropolitan, Orthodoxy.

Актуальність теми дослідження. Життя ченців і послухників Печерського монастиря в

усьому його розмаїтті, включно з мистецькими практиками, проходило під управлінням настоятелів. Століттями ігумени й архимандрити обирались із числа братії. Печерський монастир не підпорядковувався місцевому єпископу і був ставропігією – спочатку константинопольського, а пізніше – московського патріарха; з 1721 р. – Святішого Синоду; при цьому з 1688 р. монастир офіційно отримав статус лаври. Звісно, територіальна віддаленість від «центру управління» в ті часи надавала монастиреві певну свободу у питаннях мистецької діяльності. Починаючи з 1786 р., після проведення секуляризаційної реформи, Києво-Печерська лавра стала підпорядковуватися митрополитам Київським і Галицьким, які стали її священноархимандритами. Першим був митрополит Самуїл (Миславський), а останнім – після жовтневого перевороту (1917) й утвердження атеїстичної влади – митрополит Володимир (Богоявленський), який прийняв мученицьку кончину в січні 1918 р.

Підпорядкована київським митрополитам Лавра з 1786 р. уже не мала автономії в управлінні і протягом XIX ст. все більше інтегрувалася в суспільну ієрархію. Своєрідність лаврських ікон, гравюр, книг, декоративних церковних виробів, стінопису споруд архітектурного ансамблю Печерського монастиря поступалася загальноєвропейським тенденціям в образотворчому мистецтві. Питання, яким чином київські митрополити впливали на розвиток монументального живопису Києво-Печерської лаври в зазначений період є цікавим і малодослідженим в історії українського сакрального мистецтва.

Аналіз досліджень. Таке питання, маємо зазначити, не ставилось і залишилось майже не висвітленим. З публікацій відомо, що зусиллями митрополита Філарета (Амфітеатрова) оновили живопис у Великій Успенській церкві в 1840–1843 рр. [1], за участі митрополита Іоаннікія (Руднева) – був розроблений проект її нового розпису наприкінці 1890-х [2, 287]. Пізніше ці факти наводились авторами наукових та науково-популярних видань. Проте шляхи реалізації діяльності як згаданих, так і інших, київських митрополитів у царині монументального живопису Києво-Печерської лаври не були визначені.

Мета статті – розкрити механізм впливу київських митрополитів на процеси в сакральному живописі Києво-Печерської лаври.

Виклад основного матеріалу. Опікуючись

справами ввіреної єпархії, зокрема й багатогранною діяльністю Києво-Печерської лаври, її священноархимандрити пам'ятали про оздоблення лаврських церков. Навіть у теоретичних працях вони не забували відзначити живописну окрасу храмів. В описах Києво-Печерської лаври, складених київськими митрополитами Самуїлом (Миславським) (1791 р.; 6-те перевидання – у 1817 р.) та Євгенієм (Болховітіновим) (1826 р., перевидання – у 1831, 1847, 1995 рр.), було викладено низку відомостей про стінопис Великої Успенської і Трапезної церков [3, 17–18; 4, 289–292]. Висловлені думки митрополитів впливали на хід історії монументального живопису Великої Успенської (Великої Печерської) церкви. Приміром, вільний вислів митрополита Євгенія про розписи Великої церкви (1772–1777), названі ним прегарним грецьким живописом [4, 291], через роки призвів до необхідності проведення художньої експертизи, у висновках якої, зокрема, зазначалося, що цей стінопис до давнього грецького живопису відношення не мав [1, 340]. З іншого боку, уважне вивчення документів лаврського архіву надало можливість митрополитові Філарету скласти достовірне повідомлення для Святішого Синоду про історію, поновлення і стан збереження стінопису храму [1, 336–337]. Пізніше, у 1886 р., комісії від Церковно-Археологічного товариства при Київській духовній академії підтвердили наведені митрополитом факти [5, 580–581]. Останні, вже у наш час, були введені в короткий історичний огляд храмового стінопису фахівцями, які відроджували зруйнований Успенський собор [6, 561].

У суто практичній площині митрополити мали можливість і повноваження безпосередньо впливати на мистецький процес у Лаврі. Вивчаючи архівні матеріали, пересвідчуєшся, що важливі й остаточні рішення по розпису храмів, підтримання живопису, іконостасів та ікон у належному для проведення богослужінь стані залежали від митрополитів. Звичайно, питання розглядалися колегіальним керівним органом Лаври – Духовним Собором, співвідносилося з фінансовими можливостями монастиря – із сумою пожертв, гонорарів, які треба було заплатити художникам, ремісникам, майстрам. І все ж таки останнє слово було за митрополитами, які висловлювали свою думку, візуючи документи – рапорти, протоколи, розпорядження, результати торгів. Віза київських митрополитів визначала ким, коли, за

який кошт будуть проводитися живописні роботи.

Коли йшлося про поточні питання живописних робіт, що вирішувалися залученням лаврських художників і виконанням коштом монастиря чи запрошених живописців з оплатою невеликих сум, візи митрополитів часто були лаконічними. «Согласень» – писали вони, як, наприклад, митрополит Ієрофей (Малицький) у 1797 р., погоджуючись із необхідністю оновити низку зображень екстер'єру Великої Успенської церкви [7, 5–9]. Натомість документ міг не прийматися до розгляду, якщо не був підписаний усіма уповноваженими особами, про що свідчить рапорт 1896 р. по так званій «реставрації» Успенського храму [8, 1]. Митрополитам доводилось розбиратись у фінансових питаннях, якщо запрошені до Лаври художники просили для виплати суму, більшу за попередньо домовлену (через понесені витрати, виконання непередбаченої роботи тощо). Приміром, Серапіон (Александровський) у листопаді 1809 р., після ознайомлення з доповіддю Духовного Собору, прийняв рішення про виплату (350 руб.) додатково до визначеної контрактом суми живописцю, який заново написав композиції на трьох фасадах Великої церкви [9, 15–16, 19].

Роботи по оздобленню або ремонту в церквах Лаври не проводилися без згоди київських митрополитів. За благословення митрополита Платона (Городецького) у 1884–1885 рр. було проведено роботи з влаштування опалення і вентиляції у Великій церкві [10, 1; 11, 1], а за благословення його наступників такі роботи були продовжені в компартиментах Успенської церкви і виконані у зведеній церкві Преподобних Антонія і Феодосія Печерських з Трапезною палатою (1890-ті – початок 1900-х).

Пастирське благословення передувало розпису лаврських храмів, тому воно є історичним свідцтвом для датування композицій монументального живопису. Так, 9 липня 1840 р. митрополит Філарет (Амфітеатров) зробив запис: «Именемъ Господнимъ Благословляю допустить къ обновленію росписанія стѣннаго въ Великой Церкви Успенія Божіей Матери Орловской Епархіи Бѣлобережской пустыни Ієродіакона Іринарха какъ человека искуснаго въ семь дѣлѣ. Для производства сего дѣла поручить въ его распоряженіе находящихся въ Лаврѣ иконописцовъ. Всѣ матеріали для сего потребные покупать на неокладную сумму отпущенную в его же распоряженіе» [12, 44–44зв.]. Що ж до кінцевого датування – на нього

вказує рапорт митрополита Філарета Святішому Синоду, складений у жовтні 1843 р., про завершення стінного розпису [12, 241–241зв.].

Загалом митрополит Філарет суттєво вплинув на мистецький процес Києво-Печерської лаври: розписувалися церкви, розвивався іконопис, поновлювалася позолота іконостасів, куполів. Було відроджено лаврську живописну школу: лаврські художники, як колись у XVIII ст., писали не тільки ікони, а і виконували новий монументальний живопис. Вони, окрім того, провели комплекс робіт зі стінописом, іконостасами у Софійському соборі Михайлівському Золотоверхому монастирі. Ці роботи значною мірою фінансувала Лавра і особисто митрополит Філарет; отже, його вплив поширився на художнє життя Києва 1840–1850-х. Зазначені події безпосередньо пов'язані з Іринархом – ченцем, художником (монументалістом та іконописцем), позолотником, чий талант митрополит Філарет розгледів під час короткої зустрічі (1837) і перевів його з Орловської губернії до Лаври. У 1852 р. (через тяжку хворобу Іринарха) керівником лаврської іконописної майстерні за згодою митрополита став випускник Імператорської Академії мистецтв Петро Львов, пострижений у Лаврі під ім'ям Пафнутія.

Філарет (Амфітеатров) не випадково приділив особливу увагу кандидатурам митців, які очолювали художників Лаври. Зауважимо, що для втілення в життя розпоряджень митрополитів надзвичайно важливою фігурою був начальник лаврських художників, якого в різний час називали по-різному: начальник лаврської малярні, начальник іконописців, начальник іконописної та живописної майстерні тощо. Він безпосередньо забезпечував проведення усіляких художніх робіт, нагляд за ними, ніс відповідальність за якість виконання. Іринарх забезпечив мистецький процес у Києво-Печерській лаврі (і додатково в київських церквах) протягом 1840–1852 рр. Під його керівництвом працювали десятки живописців, майстрів, і він організовував їхню узгоджену роботу, результатом якої було оновлене живописне і декоративне оздоблення храмів. Виконаний різними художниками живопис був єдиний за стильовими ознаками і утворював цілісну живописну декорацію храмів.

Іринарх та інші начальники лаврських живописців під час оновлення монументального малярства або заходів реставраційного спрямування мали

безпосередньо забезпечити спадкоємність у монументальному живописі Лаври. Його наступник ієродіакон Пафнутій (Львов) виконував промивання стінопису і виправлення його у місцях луцення та випадіння тинькового шару у східних компартиментах і приділах Великої церкви, у Хрестовоздвиженській церкві в 1855–1856 рр. [13, 72–92 зв.]. Розписи були «промыты, и очищены, а въ нѣкоторыхъ мѣстахъ была отпадшая штукатурка поддѣлана и заправлена по прежнему стилю безъ всякой перемѣны» [13, 84–84 зв.]. Митрополити акцентували увагу на спадкоємності, наслідуванні художніх рис попереднього живопису. Цікаво, що митрополит Серапіон (Александровський), уважно розглядаючи в 1808 р. поданий на затвердження контракт із художником про написання композицій на фасадах Великої церкви, своєю рукою дописав: «такимъ точно изряднымъ художествомъ какъ онѣ прежде написаны», і ще додав слова «особеннымъ и пристальнымъ», з якими текст контракту читався так: «подъ особеннымъ и пристальнымъ присмотромъ Соб.[орнаго] Ст.[арца] Іером.[онаха] Захарія» [9, 3]. Зауважимо, що митрополит мав на увазі начальника лаврської малярні Захарія (Голубовського), який розписував цей храм у 1770-х. На виконання волі митрополита начальнику малярні було надане відповідне розпорядження – «предписаніє» [9, 6–7].

Митрополити дбали про збереження лаврської художньої традиції. Завдяки ним до нас дійшов бароковий живопис інтер'єру Троїцької надбрамної церкви, іконостаси XVIII ст.; у лаврських церквах постійно оновлювали бароковий стінопис. Оновлення стінопису виконувалося за принципом наслідування. Показово, що у Великій Успенській та Хрестовоздвиженській церквах (відповідно в 1840-х та наприкінці XIX ст.) художники виконували оновлені розписи за малюнками, зробленими з попередніх зображень. В Успенському храмі малюнки і розписи робив згаданий вище ієромонах Іринарх [1, 341], а в Хрестовоздвиженському – запрошеному живописцю малюнки, зняті з попередніх зображень, із конкретизацією топографії композицій, надав начальник лаврських художників ієромонах Феогност [14, 147].

Митрополити пам'ятали про художню традицію навіть тоді, коли храми прикрашали новими розписами. Іоаннікій (Руднев) був ініціатором і автором нової програми розписів Великої церкви (затвердженої в 1894 р. імператором Олександром III), створеної

спільно з художниками. Нова декорація Великої церкви розроблялася під девізом «реставрації», трактованої як повернення до візантійського стилю, до XI ст., коли головний храм Печерського монастиря звели, а потім прикрасили грецькі зодчі і художники. Паралелі з архітектурою константинопольського храму Святої Софії, з візантійськими мозаїками використовували під час зведення, розпису, виготовлення іконостаса нової церкви Преподобних Антонія і Феодосія Печерських з Трапезною палатою.

Програма нових розписів лаврських храмів – ще одна царина контролю та впливу митрополитів. Вони після розгляду Духовним Собором Лаври, у свою чергу, розглядали проекти розписів навіть окремих компартиментів, і після їхнього ухвалення художники могли приступити до роботи. До прикладу, у 1831 р. проект (у вигляді малюнка-схеми) розписів приділу святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова Успенського храму був ухвалений Євгенієм (Болховітіновим) [15, 5], у 1838 р. – Філаретом (Амфітеатровим) схвалена програма розпису верхніх компартиментів [12, 3, 20–20 зв., 33–38 зв.].

У життя Лаври внесли корективи Перша Світова війна (1914), а потім – революційні події (1917). Оздоблення новим малярством церков не виникало в порядку денному, коли актуальними стали питання життя братії у воєнні роки, а потім – життя ченців і послушників як такого й існування монастиря. Після завершення років атеїзму, передачі території Нижньої лаври монастирській громаді (1988, 1990) відродився вплив церковних діячів на мистецький процес, нині оздоблення лаврських храмів відбувається за їхньої активної участі.

Наукова новизна роботи. На основі архівних матеріалів визначено конкретні засоби впливу київських митрополитів на розвиток і збереження сакрального живопису Києво-Печерської лаври в 1786–1917 рр. Цей вплив досліджено в теоретичній і практичній площині. Розкрито схему реалізації впливу митрополитів на процеси в монументальному малярстві: Духовний Собор (підготовчий етап) – митрополит (рішення) – начальник малярні (відповідальний за виконання) – художники (виконання). Доведено провідну роль митрополитів у формуванні програми розписів храмів, у збереженні лаврської художньої традиції.

Висновки. У теоретичних працях, донесеннях у Святіший Синод митрополити

наводили думки і факти, які увійшли в історію мистецтва Києво-Печерської лаври. Вони безпосередньо впливали на мистецький процес: контролювали і спрямовували процеси розвитку та збереження монументального живопису, фінансові та кадрові питання. Їхній вплив реалізовувався у візах і додаткових приписах (візи є інформаційною основою для датування живопису). Їхні розпорядження виконували начальники лаврської малярні (іконописної майстерні). Митрополити дбали про збереження лаврської художньої традиції, художніх особливостей живописних композицій. Спадкоємність в монументальному живописі забезпечували начальники малярні, які дотримувалися принципу наслідування. Інтерпретація художньої традиції знаходила відображення у новому стінописі. Митрополити визначали програму розписів лаврських церков.

Література

1. Лебединцев П. Возобновление стеной живописи в Великой церкви Киево-Печерской лавры // Киевские епархиальные ведомости. 1878. № 11. Отд. 2. С. 335–345.
2. Савенко А. И. Великая церковь Киево-Печерской лавры. Киев : Тип. И. Н. Кушнерова и Ко, 1901. 41 с.
3. [Миславский Самуил, митрополит] Краткое историческое описание Киевопечерской лавры. Киев: Типография Академии Киевской при Лавре Печерской, 1817. 292 с.
4. Болховітінів Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / упоряд., вст. ст. та дод. Т. Ананьєвої. Київ: Либідь – ІСА, 1995. 488 с.
5. Петров Н. Об упраздненной стенописи великой церкви Киево-Печерской Лавры // Труды Киевской духовной академии. 1900. № 4. С. 579–610.
6. Орленко М. І. Успенський собор Києво-Печерської лаври: методологічні засади та хронологія відтворення: Монографія. Київ : Фенікс, 2015. 832 с.
7. Центральний державний архів України, м. Київ (ЦДАК України). Фонд 128. Опис 1 загальний. Справа 1039.
8. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів. КПЛ-А-650.
9. ЦДАК України. Фонд 128. Опис 1 загальний. Справа 1234.
10. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів. КПЛ-А-560.
11. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів. КПЛ-А-559.
12. ЦДАК України. Фонд 128. Опис 1 загальний. Справа 1901.
13. ЦДАК України. Фонд 128. Опис 1 загальний. Справа 1700.

14. Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник. Київ: Мистецтво, 1979. 262 с.
15. ЦДАК України. Фонд 128. Опис 1 загальний. Справа 1760.

References

1. Lebedintsev, P. (1878). The Renewing of Mural Painting in the Kyiv-Pechersk Lavra's Great Church. *Kievskie eparhialnye vedomosti*. № 11, pp. 335–345. [In Russian]
2. Savenko, A. I. (1901). *Kyiv-Pechersk Lavra's Great Church*. Kyiv: Tip. I. N. Kushnereva i Ko [in Russian].
3. Samuil Mislavskiy, the Metropolitan (1817). *Short Description of the Kyiv-Pechersk Lavra*. Kyiv: Tipografiya Akademii Kievskoy pri Lavre Pecherskoy [in Russian].
4. Bolkhovitinov, Yevgeniy, the Metropolitan (1995). *Selected works on the history of Kyiv*. Kyiv: Lybid – ISA [in Russian, in Ukrainian].
5. Petrov, N. (1900). *About the Liquidated Mural Painting of the Kyiv-Pechersk Lavra's Great Church*. *Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii*. 4, 579–610 [in Russian].
6. Orlenko, M. I. (2015). *Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral: Methodology and Chronology of Reconstruction: monograph*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
7. Central State Historical Archives of Ukraine, city of Kyiv. Fund 128. Series1 General. Records 1037 [in Russian].
8. National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra”. Records. KPL-A-650 [in Russian].
9. Central State Historical Archives of Ukraine, city of Kyiv. Fund 128. Series1 General. Records 1234 [in Russian].
10. National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra”. Records. KPL-A-560 [in Russian].
11. National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra”. Records. KPL-A-559 [in Russian].
12. Central State Historical Archives of Ukraine, city of Kyiv. Fund 128. Series1 General. Records 1901 [in Russian].
13. Central State Historical Archives of Ukraine, city of Kyiv. Fund 128. Series1 General. Records 1700 [in Russian].
14. Petrenko, M. Z. (1979). *Kyiv-Pechersk State Historical and Cultural Reserve. Guidebook*. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
15. Central State Historical Archives of Ukraine, city of Kyiv. Fund 128. Series1 General. Records 1760 [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 02.02.2021
Отримано після доопрацювання 26.02.2021
Прийнято до друку 05.03.2021*